

TATARCA ÖN ÜNLÜLÜ SÖZCÜKLERDE ÜNLÜLER ARASI -g- SESİ ÜZERİNE

Emine YILMAZ*

Özet

*Bu yazıda, Tatarsko-russkiy slovar' (1966) ve Ganiyev'in Tatarca Türkçe Sözlük'ü (1997) taranarak *-g- sesinin Tatarcada, ünlüler arası durumdaki farklı görünümleri belirlenmeye ve bu farklılıkların ünlü niteliğiyle ilgili olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.*

Anahtar Sözcükler: Tatarca, ünlüler arası -g- sesi, ünlü niteliği.

On The Intervowel -g- Sound in Tatar Pre-vowel Words

Abstract

*This essay looks through the Turkish-Tatar Dictionary by Tatarsko-russkiy slovar (1966) and Ganiyev (1997) in order to identify the different appearances in an intervowel context of the *-g- sound in the Tatar language and to explain whether or not these differences are related to vowel characteristics.*

Key words: Tatar, intervowel -g- sound, vowel characteristics

Giriş

Genel olarak Türk dillerinin, özel olarak Kıpçak grubu çağdaş Türk dillerinin sınıflandırılması için yaygın olarak başvuru olan *-g-/*-ğ-; *-g/*-ğ seslerinin bütün Kıpçak grubu dillerde çok çeşitli ve kimi zaman da açıklanması zor tutarsız görünümleri olduğu biliniyor. *-g-/*-ğ-; *-g/*-ğ seslerinin Orta Kıpçakça sözlükler, gramerler ve döneme ait diğer metinlerden¹ başlayarak izleyebildiğimiz gelişmeleri içinde özellikle söz sonuna ait olanlar Berta 1994 ve 1996'da ayrıntılı olarak incelenmiştir. Özel olarak Tatar diyalektlerinin tarihsel ses bilgisini incelediği çalışmasında ise Berta, söz sonu *-g/*-ğ seslerinin Tatar yazı dili ve diyalektlerindeki görünümünü sergilemiş, kuralsız gelişmelerin nedenlerini tartışmıştır (1989: 255-270). Ancak söz içi *-g-

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

1 Bu çalışmada Orta Kıpçakça sözlük, gramer ve diğer metinlere ilişkin veriler için Toparlı vd. 2007 kullanılmıştır.

sesinin Tatarcada, ünlüler arası durumdaki gelişmesi mevcut çalışmalarda ayrıntılı olarak incelenmemiş, farklı gelişmelerin nedenleri üzerinde durulmamıştır.

Tatarcada *g/*ğ seslerinin bütün görünüşlerine değinilen ilk ve özet niteliğindeki çalışmalardan biri Thomsen'e aittir. Thomsen *Fundamenta*'da yayımlanan Tatarca ve Batı Sibiryaya diyalektlerini ele aldığı yazısında *g sesinin söz içi ve söz sonundaki gelişmesine de kısaca değinmiştir. Söz sonu *-g sesinin Tatarcada düz ünlülerden sonra düştüğünü (*ti*- “değmek” <*täg-, *i*- “eğmek” <*äg-), dudaksız ünlülerden sonra -y'ye değiştiğini (*üy*- “yığmak” <*ög-) belirten Thomsen, söz içi *g sesiyle ilgili olarak sadece, “Söz içinde *g her durumda y olur.” yargısında bulunmuş, *tüyîn* “dügüm” <*tügün ve *iyîl*- “eğilmek” <*ägil- verilerini kanıt olarak göstermiştir (1959: 412).

Thomsen'in, *-g sesinin Tatarcada, ünlüler arası durumdaki gelişmesini yansıtmayan bu genelleyici ifadesi Scherner'in, Çuvaşçadaki Arapça ve Farsça ödünç sözcükleri incelemiş olduğu kitabında da yer alır (1977: 20, dipnot 1). Scherner bu konuyla, Benzing'in Çuvaşça *yîvân* “dizgin” sözcüğü hakkında yaptığı açıklamadan ötürü ilgilenmiştir. Benzing, genel Türkçe *g/*ğ seslerinin Çuvaşçadaki gösterimleriyle ilgilendiği yazısında, Çuvaşçadaki *g>v* değişimi için, başka örnekler yanında *ıvil* “oğul”, Volga Bulgarcası **ival* (veya **ıvil?*: *oğul*) ve *yîvân* “dizgin” <Tatarca *yügân* örneklerini de verdikten sonra *g>v* değişiminin Çuvaşçada uzun süre etkili olduğu ve *ıvil* ve *yîvân* sözcüklerinin de gösterdiği gibi hem Volga Bulgarcasında belgelendiği hem de Tatarcadan alınmış yeni ödünçlemelerde belirlendiği yorumunda bulunmuştur (1959: 712).

Scherner, Benzing'in yorumuna karşı çıkararak Tatarca *yügân*'in eski bir **yügân* biçiminden gelişmiş olamayacağını, çünkü Genel Türkçe *-g- sesinin Tatarcada -y-'ye değiştiğini (örneğin *tüyîn* “dügüm” <*tügün) ve bu nedenle Çuvaşçada -g->-v- değişiminin yeni Tatarca ödünç sözcüklerde de gerçekleştiğine dair kanıt bulunamayacağını öne sürmüştür. Scherner'e göre Tatarca *yügân* biçimi **yükân* veya **yüygân*, **yüwgân* gibi ana biçimlerden gelişmiş olmalıdır (1977: 20, dipnot 1).

Scherner'in de Thomsen'in görüşünü yinelediği bu ifade dışında, literatürde, ünlüler arası durumda *-g- sesinin Tatarcada gerçekten sadece -y- ile mi temsil edildiği konusunda bir inceleme belirlenmemiştir. Bu yazıda, *Tatarsko-russkiy slovar'* (1966) ve Ganiyev'in *Tatarca Türkçe Sözlük*'ü (1997) taranarak *-g- sesinin Tatarca ünlüler arası durumdaki farklı görünüşleri belirlenmeye ve bu farklılıkların ünlü niteliğiyle ilgili olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diyalekt biçimleri değerlendirmeye alınmamış, Orta Kıpçakça veriler için Toparlı vd. 2007 kullanılmıştır.

***-g- Sesinin Tatarcada Ünlüler Arası Durumdaki Görünüşleri:**

Ünlüler arası durumda *-g- bulduran Türkçe kökenli sözcük sayısı fazla olmamakla birlikte, birincil *-g- bulduran örneklerin Tatarca karşılığına bakıldığında, aşağı yukarı eşit sayıda -y- ve -g- temsilleriyle karşılaşırız. Bu iki farklı görünümü ünlü niteliği açısından değerlendirdiğimizde, genel olarak *-g- sesinin birincil dudak ünlüleri arasında -y-'ye değiştiğini; birincil düz ünlüler arasında veya *dudaksız ünlü+düz ünlü* arasında *-g- sesinin korunduğunu söylemek mümkün

görünüyor. Ancak her iki durumda da kural dışı örneklerle karşılaşırız. Bu tür örnekler, ilgili bölümlerde açıklanmaya çalışılmıştır.

1. *-g-> Tat. -y-:

1.1. *Dudaksız ünlüler arasında*: Birincil *-g- sesinin -y-'ye değişmesi daha çok *-öğü-> -üyî ses öbeği içinde tipik görünüyor. Thomsen ve Scherner'in de dikkati çektiği bu grupta yer alan ve aşağıda belirtilmiş olan ilk beş örnek kurala uygunluk açısından sorunsuzdur:

Tat. *büyîr* “böğür” < **bögür*²; MK(At.) *bögür*, OK *bögür*, ED *bögür*.

Tat. *tüyîn* “dügüm” < **tügün*; MK(At.) *tügün*, OK *tügün*, ED *tügün*.

Tat. *tüyîl-* “ezilmek” < **tögül-*; OK *tögül-*, *dögül-* “dövülmek”.

Tat. *tüyîş-* “dögüşmek” < **tögüş-*; MK(At.) *tögüş-*, ED *tögüş-*.

Tat. *üyîr* “sürü” < **ögür*; MK(At.) *ögür*, OK *ögür* “birbirine alışık hayvan, uysal hayvan”, ED *ögür*.

İki sözcük ise büyük olasılıkla bu gruba aittir. Bunlardan biri Tatarca *üyîr-* “çevirmek, döndürmek” sözcüğüdür. *üyîr-* eylemi, ses yapısıyla daha eski bir **ögür-/*ügür-* biçiminden geldiği izlenimi uyandırır da tarihsel sözlüklerde *ögür-/ügür-* değil daha çok *ögrî-ügrî-* “beşik sallamak” biçimleriyle karşılaşırız: MK (At.) *ügrî-* “sallamak, kımıldatmak; birisine karşı yaltaklanarak hilesini saklamak”, OK *ögrî-* “çocuğun beşiğini sallamak”, ED *ügrî-* “to rock (a cradle, or a child in a cradle)” (diğer veriler için bk. Özyetgin 2001: 706). Ancak beklenen **ögür-/*ügür-* biçimi için de kanıtlar bulunabilir. Anadolu Ağızlarındaki *ügür-* “yavaşça sallamak”, ses yapısıyla tam da Tatarca *üyîr-*'in kaynaklanmış olabileceği biçim gibi görünse de birincil **ügrî-*'den bir metatez de olabilir (DerS). Karahanlıca *ügürmək* “deve üzerine iki taraflı yükletilerek içerisine binilen sepet ve benzeri şey” [MK (At.)], tasarlanan eylem biçimi **ügür-*'den geliyor olabilir, ancak anlam açısından sorunludur. Räsänen, YUyg. *ügür-* “sich abwenden” ve Çağ. *üyür-* “drehen” biçimlerini vermiş ve bunları bir soru işaretiyle daha eski bir *ägür-* “folgen, verfolgen, belagern” < *äg-* “biegen” eylemlerine bağlamışsa da (VEWT), Tatarca biçime bakılarak “çevirmek, döndürmek” anlamında bir **ögür-/*ügür-* eyleminin tasarlanması olası görünüyor.

Bu grupta tartışılabilir diğer sözcük Tatarca *büyî* “örümcek, tarantula”dır. Sözcükle ilgili tarihsel verilerin çoğu tek hecelidir: MK (At.) *bög*, *böy*, OK *böv*, *bäv*, *böy* “örümcek”, *böy*, *böyi*, *buy* “akrep”, TETL *bö/böy*, ED *bög*, Star. **bög*, **bög-än* “örümcek”. Ancak OK *böyi* “akrep” biçimi, uzun ünlüden kaynaklanan söz sonu ünlünün oldukça eski bir tarihte türediğini gösteriyor. Bu durumda Tatarca *büyî*'nin daha eski bir **bögü* < **bög* biçiminden geldiğini düşünmek mümkündür.

1.2. *Düz ünlüler arasında*: *-g- sesinin, korunmasının beklendiği birincil -ägi- öbeği içinde -y-'ye değiştiği iki örnek belirlenmiştir:

2 Tatarcada ilk hecedeki geniş dudaksız **o*, **ö* ünlülerinin daralarak *u* ve *ü*'ye; *u* ve *ü* ünlülerinin de genişleyerek zayıf *ü* ve *ü* ünlülerine değiştikleri biliniyor (ayrıntılar için bk. Tekin 1987). Farklı kaynaklardan gelen *y* sesleri önünde ise **o*>*u* değil *ü*, **ö* de *ü* değil *ü* olur. Krş. Schönig 1991.

Tat. *iyil-* “eğilmek” < **ägil-*; MK (At.) *ägil-*, OK *ägil-*, ED *ägil-*. Berta, Tatar diyalektlerinde *igil-* biçiminin de varlığını göstermiş ancak -g- sesinden ötürü ödünç saymıştır (1989: 266).

Tat. *tiyîn-* “bir nesneye nihayet sahip olmak, ulaşmak” < **tägin-*; MK (At.) *tägin-*, OK *tigin-* “isabet etmek, dokunmak”, ED *tägin-*.

1.3. *Dudaksıl ünlü+düz ünlü arasında*: Bu durumda *-g- sesi genellikle korunmuş olduğu hâlde (bk. 2.2.) sadece bir örnekte -y-’ye değiştiği belirlenmiştir:

Tat. *büyyä-* “baraj yapmak” < **bögä-~*bügä-*; MK (At.) *büg-* “durdurmak, set çekmek”, OK *bügä-* “suyu kapatmak”, ED *bög-* “to collect, gather together (people or things)” and in particular “to collect, or dam up (running water)”, TETL *bögä-/bügä-* “suyun önüne bent yapıp toplanmasını sağlamak” < Mo. *bög* “takaç, set”.

2. *-g- = Tat. -g-:

2.1. *Düz ünlüler arasında*: Birincil **ägä-*, **ägi-* ve **igi-* ses öbekleri içinde *-g- sesinin korunduğu dört örnek belirlenmiştir:

Tat. *igäw* “eğe” < **ägä-g-*; MK (At.) *igä-* “eğelemek”, Starostin MK’daki biçimi *ikä-* (~*ägä-*) olarak verir, OK *ägä*, *ägäv*, *igägü*, *igü*, *yägä*, “eğe”, ED *ägä-* “eğelemek”, *ägälä-* < **ägä-g-lä-*, TETL: ET *äkä* “eğe”.

Tat. *tügäräk* “yuvarlak” < **tägir-*; DS *tägirmi*, MK (At.) *tägräk* “herhangi bir şeyin halkası, değresi” < **tägir-*, OK *tägirmä*, *tägirmi*, *täyirmi*, *tigirmi*, *dägirmi*, ED *tägrä*, *tägräk*, *tägirmä* < **tägir-*.

Tat. *yigüt* “yiğit” < **yigit*; MK (At.) *yigit* “yiğit, genç, herşeyin genci”, OK *yägit*, *igit*, *yäüt*, *yäyit*, *yigit* “genç, yiğit”, ED *yigit* “genç, güçlü adam”.

Tat. *yigirmi* “yirmi” < *yegirmi*; MK (At.) *yigirmi*, *yigirmä*, OK *yigirmi*, *igirmi*.

2.2. *Dudaksıl ünlü+düz ünlü arasında*: Birincil **ögä-*, **ügä-* ses öbekleri içinde *-g- sesinin korunduğu üç örnek belirlenmiştir:

Tat. *kügän* “menteşe” < **kögän*, **kökän?*; MK (At.) *kök* “eğer bağı”, *kögän* “ilmikli köstek”, OK *kögän* “halat, organ”.

Sözcüğün MK’da bulunan *kök* biçimi, ünlüler arasındaki sesin -g- değil -k- de olabileceğini gösteriyor. Starostin de İlk Türkçe biçimi **kök*, **kökän* olarak tasarlamıştır (Star.).

Tat. *ügi* “üvey” < **ögäy*; MK (At.) *ögäy*, OK *ögäy* “öz olmayan”, ED *ögäy*.

Tat. *yügän* “yular” < **yügän*; MK (At.) *yügün* “gem” OK *yügän*, *yükän*, ED *yügün* (*yügön?*), Star. **yügän*.

Scherner’in, Genel Türkçe -g- sesinin Tatarcada -y-’ye değiştiğini öne sürerek **yügän* biçiminden gelemeceğini söylemesine karşın (bk. Giriş) Tatarca *yügän*, *dudaksıl ünlü+düz ünlü* arasında *-g- sesinin korunması eğilimine uygundur ve daha eski bir **yügän* biçiminden gelir. Ancak Türkçedeki **yügün*, **yügän* biçimlerinin kaynağı açık değildir. Tekin, sözcüğü ayrıntılı olarak incelediği yazısında Genel

Türkçe için *yügün* ve *yügän* biçimlerini verdikten sonra, Uygurca ve Karahanlıcada bulunması nedeniyle *yügün* biçiminin daha eski olduğunu kabul eder. Ancak *yügün/yügän* sözcüklerinin Türk dilleri içinde açıklanamayacağını öne sürerek Moğolca *jüg* “direction, course”, *jüglä-* “to turn in some direction” biçimlerini kaynak olarak gösterir (1981: 122-124).

Tatarca *tügil* “değil” sözcüğü ise *-g- sesinin birincil *düz ünlü+dudaksıl ünlü* arasında korunduğu tek örnek olarak belirlenmiştir ve ünlülerden birinin düz olması nedeniyle eğilime uygundur: Tat. *tügil* “değil” < **tägül?*; DS *tägül*, MK (At.) *tägül*, *dag ol*, OK *dägül*, *dävül*, *dögül*, *tägil*, *tägül*, *tüyül*, ED *tägül?*, Star.İT **dägül*.

2.3. *Dudaksıl ünlüler arasında*: Birincil *-g- sesinin -y-’ye değişmesinin beklendiği iki durumda, eğilime aykırı olarak, karşımıza -g- sesi çıkar.

Tat. *yüگیر-* “koşmak” < **yügür-*; MK (At.) *yügür-*, OK *yügar-*, *yügir-*, *yügür-*.

Tat. *ügüt* “öğüt”; MK (At.) *ögüt* “öğüt, vaaz”, OK *ögüt*, *övüt*, ED *ögüt*.

İlk örnekte birincil *-*üğü-* öbeği içinde -g- sesinin korunmuş olması söz başındaki y- sesinin varlığıyla açıklanabilirse de *ügüt*’i belki diyalektik bir biçim kabul etmek gerekir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Benzing, Johannes (1959), “Das Tschuwaschische”, *PhTF I: 695-751*, Wiesbaden.
- Berta, Árpád (1989), *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte*, Studia uralo-altaica 31, Szeged.
- Berta, Árpád (1994), “Zum Wandel des auslautenden -G im Kiptschakischen”, *Journal of Turkology* 2 (2): 163-195.
- Berta, Árpád (1996), *Deverbale Wortbildung im mittelkiptschakischen Türkisch*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Çağ.: Çağatayca
- DerS: *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1979), c. XI (U-Z), Ankara, TDK yayınları.
- DS: Nadelyayev, V. M. vd. (1969), *Drevnyurksiy slovar’*, Leningrad, Akademiya nauk SSSR, Institut yazikoznaniya.
- ED: Clouston, Sir Gerard (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.
- ET: Eski Türkçe
- Ganiyev, F., R. Ahmet’yanov, H. Açıkgöz (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova, İnsan Yayınevi.
- İT: İlk Türkçe
- MK(At.): Atalay, Besim (1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks” IV*, Ankara, TDK Yayınları.

Mo.: Moğolca

OK (= Orta Kıpçakça): Toparlı, Recep vd. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

Özyetgin, A. Melek (2001), *Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tariht-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara, Köksav.

Scherner, Bernd (1977), *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur: Veröffentlichungen der orientalischen Kommission, Band XXIX, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH.

Schönig, Claus (1991), “Bemerkungen zur Lautgruppe öy in der tatarischen Schriftsprache”, *Türk Kültürü Araştırmaları* 28 (1-2): 243-250.

Star.: Starostin, Sergei, A. Dybo, O. Mudrak (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Part One (A-K), Part Two (L-Z), Part Three (Indices), Brill, Leiden-Boston.

Tat.: Tatarca

Tatarsko-russkiy slovar' (1966), Akademiya Nauk, SSSR, Moskva.

Tekin, Talat (1981), “Notes on Some Altaic Harnessing Terms”, *CAJ* 25: 121-130.

Tekin, Talat (1987), “On the History of the Labial Vowel Shifts in Tatar and Bashkir”, *Tatarica*: 293: 305, Studia in Honorem Ymär Daher Anno MCMLXX Sexagenario, Vammala, Vammalan Kirjapaino Oy.

TETL: Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt 1, A-E*, İstanbul-Wien, Simurg.

Thomsen, Kaare (1959), “Das Kasantatarische und die westsibirischen Dialekte”, *PhTF I*: 407-421, Wiesbaden.

VEWT: Räsänen, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: ???

YUyg.: Yeni Uygurca